

УДК 159.955-057.87:371"312"

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/43-3-32>

Наталія СЕНЧИНА,

orcid.org/ 0000-0003-3298-4334

кандидат педагогічних наук,

старший викладач кафедри методики викладання і змісту освіти

Комунального закладу вищої освіти «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради»

(Одеса, Україна) natalias.2017y@gmail.com

ОРГАНІЗАЦІЯ РЕФЛЕКСИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ У СУЧАСНІЙ СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

Статтю присвячено розкриттю та обґрунтуванню важливості й основних аспектів організації рефлексивної діяльності учнів у сучасній середній школі. На основі аналізу наукових джерел і нормативних документів визначено, що одним із важливих складників мети базової середньої освіти є розвиток творчої особистості, здатної до рефлексії та самореалізації, що потребує цілісного залучення учнів до рефлексивної діяльності у процесі їхньої шкільної освіти. Встановлено, що особливістю формування рефлексивної позиції учнів є неможливість її розвитку прямими методами навчання або передачі у вигляді навчальної інформації. Формування відбувається через різні види стимулювання та створення відповідних умов, які передбачають використання таких навчальних ситуацій, розв'язання яких потребуватиме від учнів їхньої осмисленої рефлексивної діяльності.

Зроблено висновки про те, що з педагогічної позиції рефлексія є невід'ємним компонентом діяльності, необхідною умовою її вдосконалення, а отже, є обов'язковою умовою процесу розвитку особистості учня, його соціалізації та творчого становлення. Важливість рефлексії полягає в тому, що вона забезпечує не лише потенціальну, а й цілком реальну готовність особистості до сприйняття нового досвіду, є джерелом інновації і розвитку. Рефлексія допомагає учням осмислити отримані результати, окреслити цілі своєї майбутньої діяльності, у разі необхідності відкоригувати власну навчальну діяльність, зіставити її цілі з отриманими результатами.

Важливою особливістю одержання учнями основної школи досвіду рефлексивної діяльності та формування в них рефлексивних умінь і навичок є те, що їх потрібно формувати як невід'ємну складову частину цілісного процесу розвитку особистості, а саме забезпечити залучення учнів до розв'язання таких навчальних завдань, які потребуватимуть їхньої осмисленої рефлексивної діяльності.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивна діяльність, рефлексивні вміння, розвиток учнів.

Natalia SENCHYNA,

orcid.org/ 0000-0003-3298-4334

PhD in Pedagogy,

Senior Lecturer at the Department of Teaching Methods and Education

Odesa Academy of Continuing Education of Odesa Regional Council

(Odesa, Ukraine) natalias.2017y@gmail.com

ORGANIZATION OF REFLECTIVE ACTIVITIES OF STUDENTS IN MODERN SECONDARY SCHOOL

The article deals with the elucidation and justification of the importance and core aspects of organizing reflective activities of students in modern secondary school. Be relying on the analysis of scientific sources and regulatory documents, the author states that one of the essential components of the goal of basic secondary education is the development of a creative personality capable of reflection and self-realization, which requires the integral involvement of students in reflective activities in the course of school education. It is established that the peculiarity of the formation of the reflective position of students is the impossibility of its development using direct methods of teaching or rendering in the form of educational information. Formation occurs through various types of stimulation and the creation of appropriate conditions that involve using such learning situations the solution of which will demand from students their conscious reflective activities.

The author concludes that from the pedagogical perspective, reflection is an integral component of the activity, a necessary condition for its improvement, and thus, is an indispensable condition for the development of the student's personality, socialization, and creative becoming. The importance of reflection is that it ensures both potential and genuine readiness of the individual to accept new experiences and acts as a source of innovation and development. Reflection helps students to comprehend the results obtained, to determine the goals of their future activities, if necessary, to adjust their learning activities, to compare the purposes of their activities with the results.

An essential feature of middle school students' experience of reflective activity and the formation of reflective skills is that they must be formed as an integral part of a holistic process of personal development, i.e., to ensure the involvement of students in solving such educational tasks that will require their conscious reflexive activity.

Key words: reflection, reflective activity, reflective skills, student development.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство вимагає від школи сформувати компетентну особистість, здатну приймати обґрунтовані рішення та брати на себе відповідальність, тобто людину, яка готова до зміни видів діяльності та постійної самоосвіти. У відповідь на ці суспільні запити розроблено Державний стандарт базової середньої освіти, у якому передбачено, що метою сучасної системи шкільної освіти є «розвиток природних здібностей, інтересів та обдаровань учнів, формування компетентностей, необхідних для їх соціалізації і громадянської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шляху та самореалізації» (Міністерство освіти і науки України, 2020). Повноцінна реалізація цієї мети є важливим і складним завданням для сучасної школи, що потребує не тільки формування в учнів певної сукупності компетентностей, необхідних для їхньої соціалізації та громадянської активності, а й розвитку в них творчого мислення, навичок самоаналізу, здатності до критично-об'єктивної самооцінки, а отже, і рефлексії.

Обов'язковою вимогою освітнього процесу в сучасній школі є забезпечення умов для розвитку й саморозвитку учнів, становлення їх як творчих особистостей. Сутність розвитку в педагогічному процесі розглядається як послідовні зміни в особистісній структурі учня, мотивах його діяльності, емоціях і відчуттях, знаннях та вміннях тощо. Оцінка результативності та продуктивності розвитку й саморозвитку здійснюється суб'єктом через самоспостереження і самоаналіз, а саме через уміння рефлексувати. Унаслідок аналізу та осмислення власної навчальної діяльності учень фіксує свою увагу як на продуктах цієї діяльності, зокрема знаннях, так і на структурі, логіці, алгоритмі самої діяльності, яка привела його до створення цих продуктів чи зміни їх стану.

У цьому контексті Я. М. Бугерко вказує на те, що без рефлексії практично неможливо забезпечити належний рівень соціалізації учнів, підготувати їх до дорослого життя. Зокрема, дослідниця зазначає, що рефлексія безпосередньо пов'язана з процесом соціалізації учнівської молоді та дає змогу повною мірою реалізувати позитивний потенціал учителя й учня в розумовому, соціальному та духовному розвитку, розкриває рефлексивно-творчий потенціал особистості, культивує рефлексію як постійно діючу систему самоорганізації внутрішньої активності суб'єктів навчання (Бугерко, 2009: 4).

Важливою рефлексія буде й для міжособистісного спілкування. Так, академік Національної академії педагогічних наук України О. Я. Савченко зазначила, що рефлексія є надзвичайно важливою

умовою забезпечення взаєморозуміння людей у процесі їх спілкування. На переконання вченої, люди, замислюючись про вплив своїх слів і результатів діяльності, можуть більш ефективно керувати власною поведінкою (Савченко, 2015: 3).

Таким чином, можемо стверджувати, що одним із важливих складників мети базової середньої освіти є розвиток творчої особистості, здатної до рефлексії та самореалізації, що потребує цілісного залучення учнів до рефлексивної діяльності у процесі їхньої шкільної освіти.

Аналіз досліджень свідчить про те, що проблематика рефлексії в науковому дискурсі не нова, вона була предметом розгляду вже в період античності. На сьогодні проблема рефлексії є складним міждисциплінарним утворенням, різні аспекти якого активно досліджуються в багатьох галузях науки, зокрема філософії, психології, педагогіці. Так, філософсько-методологічні основи дослідження рефлексивності як засобу формування уявлень про внутрішній світ людини, що сприяє самопізнанню особистості та її духовному розвитку, розкриваються у працях Платона, Арістотеля, Р. Декарта, Дж. Локка, Г. Лейбніца, І. Канта, Й. Фіхте, Г. Гегеля, Е. Гартмана, Дж. Дьюї, Е. Гуссерля, Ж.-П. Сартра, М. О. Бердяєва, О. О. Зінов'єва, М. М. Алексєєва, М. К. Мамардашвілі, М. О. Розова, І. С. Ладенка та інших науковців.

Психолого-педагогічні аспекти розвитку рефлексивності як засобу особистісного розвитку та як механізму осмислення сутності й умов розвитку рефлексивності людини в соціокультурному просторі розкриваються в роботах А. Бузе-мана, А. Маслоу, К. Роджерса, І. М. Сеченова, Б. Г. Ананьєва, П. П. Блонського, С. Л. Рубінштейна, Л. С. Виготського, К. О. Абульханової-Славської, І. М. Семенова, С. С. Степанова, В. В. Давидова, Л. І. Айдарової, І. С. Якиманської, М. М. Марусинєць, О. Я. Савченко, Н. Г. Сенчиної, В. Б. Легін, Я. М. Бугерко та інших учених.

Водночас необхідно зазначити, що, незважаючи на значну кількість досліджень явища рефлексії, питання організації рефлексивної діяльності учнів у сучасній школі залишається відкритим та потребує подальших розробок.

Мета статті полягає в розкритті основних аспектів організації рефлексивної діяльності учнів у сучасній середній школі та обґрунтуванні її важливості в освітньому процесі.

Виклад основного матеріалу. Дослідження питання організації рефлексивної діяльності учнів у сучасній середній школі безпосередньо пов'язане з визначенням суті понять «рефлексія», «рефлексивна діяльність» і «рефлексивні вміння».

У «Філософському енциклопедичному словнику» поняття «рефлексія» тлумачиться як «само-свідомість і самопізнання, співвідносність елементів мислення й дійсності» (Шинкарук, 2002: 547).

В. О. Лекторський розглядає рефлексію як особливий вид пізнання, що реалізується через процес виходу за межі наявної системи знань та породження нового (явного чи неявного) знання, а також як засіб трансформації і розвитку індивідуального «Я», розвитку Я-концепції особистості (Лекторський, 1980: 269).

Натомість О. Я. Савченко розглядала рефлексію як здатність людини до самоаналізу, самопізнання, самоусвідомлення, самооцінювання, самоконтролю, самокритики та самокорекції (Савченко, 2015: 2).

Незважаючи на наявні розбіжності у визначеннях поняття «рефлексія», можна однозначно стверджувати, що наведені дефініції повною мірою вказують на її особистісно-розвивальний характер. У цьому контексті рефлексія є необхідною складовою частиною шкільного освітнього процесу. Випускник сучасної школи, з огляду на вимоги Державного стандарту базової середньої освіти (Міністерство освіти і науки України, 2020), повинен володіти множиною ключових компетенцій і наскрізних умінь, серед яких – інноваційність, здатність до навчання впродовж усього життя, уміння критично й системно мислити, діяти творчо, виявляти ініціативність, здатність логічно обґрунтувати позицію, оцінювати ризики, приймати рішення та розв'язувати проблеми, що прямо пов'язані з рефлексією, тобто з усвідомленням учнем змісту та способів власної діяльності, здатністю об'єктивно оцінити власні результати, умінням виявляти допущені недоліки (Виногородський, Булах, 1997: 36).

Водночас мусимо зазначити, що, незважаючи на доведену багатьма науковцями важливість формування рефлексивних умінь саме в підлітковому віці, нині в основній школі не приділяється досить уваги педагогічній діагностиці рефлексивних умінь підлітків, відсутня програма їх цілеспрямованого формування з урахуванням вікових особливостей учнів. У цьому контексті О. Я. Савченко зазначила, що складність і різноплановість проявів рефлексії зумовлює труднощі її формування у учнів у сучасній школі (Савченко, 2015: 3).

Особливістю формування рефлексивної позиції учнів є неможливість її розвитку прямими методами навчання або передачі у вигляді навчальної інформації. Формування відбувається через різні види стимулювання та створення відповідних умов. Щоб забезпечити формування рефлексивної

позиції учня, педагог повинен сприяти зміні його ставлення до своєї ролі в навчанні, а саме забезпечити перехід від ролі пасивного, повністю керованого вчителем виконавця до активної позиції, яка передбачає чітке усвідомлення й обміркування всіх своїх дій перед виконанням роботи, у її процесі та після досягнення результату (Савченко, 2015: 3).

Забезпечити формування рефлексивної позиції учня можна лише за умови, що у процесі його шкільного навчання будуть створені такі навчальні ситуації, розв'язання яких потребуватиме від нього осмисленої рефлексивної діяльності.

У педагогічній науці рефлексивна діяльність розглядається як особливий вид внутрішньо вмотивованої аналітичної діяльності, спрямованої на усвідомлення її ціннісно-сислового, процесуального та результативного складників із метою їх уточнення, коригування чи вдосконалення (Хміль, 2016: 146). Ця діяльність повинна являти собою мисленнєво- або практично-діяльнісний процес цілісного усвідомлення учнем своєї діяльності. Метою і результатом цього процесу буде виявлення й усвідомлення учнем основних компонентів власної діяльності, зокрема її цілей, суті та змісту, типу, способів, наявних труднощів і проблем у реалізації процесу власної діяльності та шляхів їх подолання, досягнених результатів (Хуторской, 2007).

О. Я. Савченко зазначила: «Рефлексивність характеризує здатність творчих людей занурюватися у свій внутрішній світ. Окрім того, за рахунок свідомої регуляції людиною своїх дій підвищується ефективність її пізнавальних процесів» (Савченко, 2015: 3).

Рефлексивна діяльність учнів зумовлює процес їхнього неперервного розвитку не лише в навчальному середовищі, а й у подальшому житті, оскільки активує внутрішні механізми саморозвитку та самоосвіти. Вимоги до освітнього процесу сучасної середньої школи передбачають формування особистості такого учня, який буде готовим до продуктивної взаємодії з навколишнім світом, матиме здібності до самопізнання, саморозвитку, самовдосконалення й самоконтролю.

Отже, рефлексивна діяльність учнів є важливим засобом розуміння ними власного процесу навчання, тобто механізмів пізнання та засвоєння не лише знань і вмінь, а й відповідних компетенцій. Саме рефлексія дає змогу учням сформулювати та проаналізувати отримані результати, окреслити цілі подальшої роботи, відповідно до них скоригувати свою діяльність. Саме рефлексія є для учня джерелом власного внутрішнього досвіду та самопізнання. Тому В. В. Котенко вказує

на важливість включення в учнівську навчальну діяльність спеціальних рефлексивних завдань, які повинні активізувати процес усвідомлення та відображення учнями відповідних компонентів навчальної діяльності (Котенко, 2000: 15), завдяки яким в учнів у процесі їхньої навчально-пізнавальної рефлексивної діяльності будуть формуватися відповідні рефлексивні вміння й навички, які ми розглядаємо як особистісні методи самоаналізу, оцінки, контролю та корекції власної навчально-пізнавальної діяльності.

До основних рефлексивних умінь учнів сучасної середньої школи належать: 1) уміння зіставляти свої дії з очікуваними результатами діяльності; 2) уміння підбирати способи й моделі власних дій у межах наявних вимог та умов; 3) здатність здійснювати контроль, самооцінювання та коригування своєї діяльності; 4) здатність оцінювати правильність розв'язання навчальних завдань, наявність умов і можливостей для їх вирішення; 5) здатність до усвідомленого прийняття рішень у власній навчальній і пізнавальній діяльності; 6) уміння здійснювати власний осмислено-обґрунтований вибір; 7) сформовані вміння самоконтролю та самооцінки (Шорина, 2015).

Відповідно, важливими структурними компонентами рефлексивних умінь є:

- мотиваційно-вольовий компонент, що передбачає розуміння учнем доцільності своїх дій, прагнення до рефлексії та самоконтролю;

- діяльнісний компонент, який передбачає вміння самостійно розробляти, здійснювати та коригувати покрокову стратегію власних дій для досягнення бажаного результату навчання;

- оціночний компонент, що передбачає вміння сприймати та об'єктивно оцінювати наявні ситуації, об'єктивно оцінювати себе й інших у процесі діяльності в межах ситуацій, що склалися, осмислено та обґрунтовано виражати своє ставлення до ситуації.

Рефлексивні вміння й навички є основою для розвитку таких важливих якостей особистості, як здатність абстрагуватися, упевненість у діях, критичне мислення. У зв'язку із цим рівень сформованості рефлексії істотно впливає на подальший розвиток і життєву та професійну самореалізацію особистості.

Відповідно, надзвичайно важливим завданням для педагогів основної школи є забезпечення цілісного неперервного процесу формування в учнів рефлексивних умінь і навичок. Формування рефлексивних умінь учнів у сучасній школі ми розглядаємо як складний цілеспрямований процес взаємодії вчителя та учнів із метою формування в учнів особистісних рефлексивних новоутворень

шляхом стимулювання їхньої самостійної рефлексивної діяльності. У цьому випадку рефлексія буде також показником суб'єктності учня, що дасть йому змогу регулювати власну навчальну активність. У разі зайняття учнем рефлексивної позиції він зобов'язаний аналізувати та критично осмислювати свою діяльність, порівнювати її цілі й результати, прагне зрозуміти її особливості, виявити її недоліки та переваги.

Таким чином, уже сформовані в учня рефлексивні вміння й навички сприятимуть усвідомленню ним своєї поточної діяльності, виявленню в ній успішних і помилкових дій. У цьому випадку рефлексія спрямована на пошук причини невдач та шляхів їх подолання, у процесі чого учень усвідомлює, що використані ним засоби не відповідають завданню, – формується критичне ставлення до наявних, відомих учневі знань і вмінь, засобів та технологій їх застосування. Завдяки цьому здійснюється переосмислення умов завдання та пошук нових засобів його розв'язання, що зумовлює висування учнем нових припущень і гіпотез, відбувається інтуїтивне вирішення наявної проблеми, а потім надаються логічні обґрунтування та здійснюється втілення цього рішення. За допомогою зазначеного забезпечується подальший розвиток наявних рефлексивних умінь і навичок учня та формуються нові (Габдрахманова та ін., 2015: 56).

Завдяки сформованим рефлексивним умінням учень здатний критично аналізувати та цілісно усвідомлювати власну діяльність, свідомо застосовувати засоби її коригування й регулювання, що в результаті завжди приводить до досягнення бажаного результату (Ушева, 2013: 248–251).

Закономірно, що для забезпечення таких результатів учитель повинен забезпечити реалізацію рефлексивної діяльності учнів на всіх етапах уроку. Так, на етапі організаційного моменту можна (і навіть необхідно) забезпечити учням належний мотиваційний складник та емоційне налаштування на навчальну діяльність. На етапі актуалізації знань учні отримують змогу здійснити самоконтроль рівня своєї підготовленості до уроку. На основному етапі уроку відбувається оволодіння учнями новим навчальним матеріалом, формування відповідних умінь і навичок. Цей етап може стати одним із найбільш значущих у плані рефлексії учнів, на ньому вони отримують можливість усвідомити наявну конфліктну ситуацію між знанням і незнанням, появу нових навчальних завдань та способів їх розв'язання. Цей етап характеризується можливістю самостійного пошуку вирішення навчального завдання, для розв'язання якого наявних знань і вмінь уже

не досить. Останній етап уроку – підведення його підсумків – традиційно пов'язується з рефлексією.

У цьому контексті О. Я. Савченко стверджувала, що рефлексивний підсумок уроку завжди повинен бути розгорнутим, має спрямовувати учнівське мислення, забезпечувати залучення учнів до розгорнутих міркувань щодо свого способу дій, привертати їхню увагу до його результатів. Тим самим він сприяє формуванню в учнів досвіду узагальнення та самооцінювання. На цьому етапі учні здійснюють самоконтроль власної діяльності, оцінюють свою участь у досягненні визначеної та прийнятої мети навчальної діяльності (Савченко, 2015: 6).

За умови використання прийомів рефлексії на уроках як зворотного зв'язку вчитель має можливість відстежувати у процесі уроку рівень розуміння й засвоєння учнями навчального матеріалу, особливості їхнього психологічного стану (ступінь втоми, байдужості, зацікавленості), ставлення до навчального матеріалу та уроку загалом. Отже, рефлексія на уроці являє собою процес спільної діяльнійшої взаємодії педагога та учнів, що забезпечує можливість удосконалення освітнього процесу з урахуванням потреб і можливостей кожного учня, створює умови для внутрішньої мотивації на діяльність, допомагає кожному учневі осмислити одержувані результати та намітити цілі майбутньої роботи.

Висновки. Таким чином, рефлексія є складною, багатоаспектною міждисциплінарною кате-

горією, суть якої полягає в унікальному досвіді особистісного осмислення, переживання, оцінки ставлення до того, що пов'язано з різними сферами діяльності людини; це особлива реальність, яка забезпечує осмислення минулого та проєктування майбутнього, а тому є незамінним механізмом у педагогічній практиці.

З педагогічної позиції рефлексія є невід'ємним компонентом діяльності, необхідною умовою її вдосконалення, а тому є обов'язковою умовою процесу розвитку особистості учня, його соціалізації та творчого становлення. Важливість рефлексії полягає в тому, що вона забезпечує не лише потенційну, а й цілком реальну готовність особистості до сприйняття нового досвіду та є джерелом інновацій і розвитку. Рефлексія допомагає учням осмислити отримані знання й результати, окреслити цілі своєї майбутньої діяльності, у разі необхідності відкоригувати власну навчальну діяльність, зіставити цілі своєї діяльності з отриманими результатами.

Важливою особливістю одержання учнями основної школи досвіду рефлексивної діяльності та формування в них рефлексивних умінь і навичок є те, що їх необхідно формувати як невід'ємну складову частину цілісного процесу розвитку особистості, а саме забезпечити залучення учнів до розв'язання таких навчальних завдань, які потребуватимуть їхньої осмисленої рефлексивної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бугерко Я. М. Психологічна динаміка розгортання рефлексивних процесів у модульно-розвивальному освітньому циклі : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Одеса, 2009. 255 с.
2. Виногородський А. М., Булах І. С. Рефлексивний пошук як механізм вирішення конфліктів у підлітковому віці. Вінниця, 1997. 145 с.
3. Габдрахманова Р. Г., Хусаїнова Р. М., Чиркіна С. Е. Рефлексивная деятельность студента в системе психолого-педагогического образования как показатель его готовности к профессиональной деятельности. *Образование и саморазвитие*. 2015. № 2(44). С. 55–61.
4. Державний стандарт базової середньої освіти : затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898 / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti>.
5. Котенко В. В. Рефлексивная задача как средство повышения обучаемости школьников в процессе изучения базового курса информатики : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Омск, 2000. 166 с.
6. Лекторский В. А. Субъект, объект, познание. Москва : Наука, 1980. 360 с.
7. Савченко О. Я. Рефлексивный компонент урока. *Учитель початкової школи*. 2015. № 4. С. 2–6.
8. Ушева Т. Ф. Организационные основы для формирования рефлексии будущих педагогов. *Вестник Иркутского государственного лингвистического университета*. 2013. № 3(24). С. 248–251.
9. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України ; Абрис, 2002. 742 с.
10. Хміль Н. А. Організація рефлексивної діяльності майбутніх учителів у процесі формування їхньої професійної готовності до використання хмарних технологій у навчально-виховному процесі. *Педагогічні науки* : збірник наукових праць. 2016. Вип. LXXIII. Т. 1. С. 144–149. URL: <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/2319/2104>.
11. Хуторской А. В. Современная дидактика. Санкт-Петербург : Высшая школа, 2007. 640 с.
12. Шорина А. В. Проблема формирования рефлексивных умений студентов в образовательном процессе вуза. *Интернет-журнал «Науковедение»*. 2015. Т. 7. № 3. URL: <http://naukovedenie.ru/PDF/186PVN315.pdf>.

REFERENCES

1. Buherko Ya. M. Psykholohichna dynamika rozghortannia refleksyivnykh protsesiv u modulno-rozvyvalnomu osvithomu tsykli [Psychological dynamics of development of reflexive processes in the modular-developmental educational cycle]. *Candidate's thesis*. Odesa, 2009. 255 p. [in Ukrainian].
2. Vynohorodskiy A. M., Bulakh I. S. *Refleksyivnyi poshuk yak mekhanizm vyrishennia konfliktiv u pidlitkovomu vitsi* [Reflexive search as a mechanism for resolving conflicts in adolescence]. Vinnytsia, 1997. 145 p. [in Ukrainian].
3. Gabdrakhmanova R. G., Khusainova R. M., Chirkina S. E. Refleksivnaya deyatel'nost' studenta v sisteme psikhologo-pedagogicheskogo obrazovaniya kak pokazatel' ego gotovnosti k professional'noy deyatel'nosti [Reflexive activity of a student in the system of psychological and pedagogical education as an indicator of his readiness for professional activity]. *Obrazovanie i samorazvitie*, 2015, no. 2(44), pp. 55–61 [in Russian].
4. Ministry of Education and Science of Ukraine. Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity: zatverdzhnyi Postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30 veresnia 2020 r. № 898 [State Standard of Basic Secondary Education: approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of September 30, 2020 № 898]. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti> [in Ukrainian].
5. Kotenko V. V. Refleksivnaya zadacha kak sredstvo povysheniya obuchaemosti shkol'nikov v protsesse izucheniya bazovogo kursa informatiki [Reflexive task as a means of increasing the learning ability of schoolchildren in the process of studying the basic course of computer science]. *Candidate's thesis*. Omsk, 2000. 166 p. [in Russian].
6. Lektorskiy V. A. *Sub'ekt, ob'ekt, poznanie* [Subject, object, cognition]. Moscow: Nauka, 1980. 360 p. [in Russian].
7. Savchenko O. Ya. Refleksyivnyi komponent uroku [Reflexive component of the lesson]. *Uchytel pochatkovoi shkoly*, 2015, no. 4, pp. 2–6 [in Ukrainian].
8. Usheva T. F. Organizatsionnye osnovy dlya formirovaniya refleksii budushchikh pedagogov [Organizational foundations for the formation of reflection of future teachers]. *Vestnik Irkutskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta*, 2013, no. 3(24), pp. 248–251 [in Russian].
9. Shynkaruk V. I. (ed.) *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical encyclopedic dictionary]. Kyiv: Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine; Abrys, 2002. 742 p. [in Ukrainian].
10. Khmil N. A. Orhanizatsiia refleksyvnoi diialnosti maibutnikh uchyteliv u protsesi formuvannia yikhnoi profesiinoi hotovnosti do vykorystannia khmarnykh tekhnolohii u navchalno-vykhovnomu protsesi [Organization of reflective activity of future teachers in the process of formation of their professional readiness for the use of cloud technologies in the educational process]. *Pedahohichni nauky: zbirnyk naukovykh prats*, 2016, issue LXXIII, vol. 1, pp. 144–149. Retrieved from: <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/2319/2104> [in Ukrainian].
11. Khutorskoy A. V. *Sovremennaya didaktika* [Modern didactics]. Saint Petersburg: Vysshaya shkola, 2007. 640 p. [in Russian].
12. Shorina A. V. Problema formirovaniya refleksivnykh umeniy studentov v obrazovatel'nom protsesse vuza [The problem of the formation of students' reflective skills in the educational process of the university]. *Internet-zhurnal "Naukovedenie"*, 2015, vol. 7, no. 3. Retrieved from: <http://naukovedenie.ru/PDF/186PVN315.pdf> [in Russian].